

A "HÚTLEN HÍVSÉG" ELVE ÉS SZEREPE AZ ESTI-KORNÉL NOVELLÁKBAN

Gerold László

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1986. december 11.

Tudjuk, a "hűtlen hívség" elvét ars poeticaként Arany János fogalmazta meg Vojtina-versében, ilyképpen:

"Nem a való hát: annak égi *mássa*
Lesz, amitől függ az ének varázsa:
E hűtlen hívség, mely szebbít, nagyít –
Sulykoz, bizony, nem egyszer elhajít:
Ez alkonysugár, mely az árnyakat,
E köd, mely nőteti a tárgyakat;
E fénytörődés átlátszó habon,
E *zöld*, esős lég egy május-napon;
Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet:
Egyszóval... a költészet."

Arany János neve gyakorta feltűnt Kosztolányi írásaiban. Ennél a ténynél azonban – noha Kosztolányi Dezső irodalomeszmenyéhez közelítve semmiképpen sem mellékes körülmény a hivatkozások száma, gyakorisága –, esetünkben, fontosabb, hogy Kosztolányi talán leglelkesebb Arany-írásában pont Esti Kornél rögtönöz egy eszébe oltott költeményt Aranyról. Arra az írásra gondolok, amelyben Esti elébb "csak ült, hallgatott, aztán a költő nevét mondogatta sokszor egymás után, halkán és hangosan, különböző hangnemekben, megmámorosodva tulajdon mámorától," majd megszólalt, s "kissé szeszélyesnek látszó hangtani kalandozást" mutatott be a költő neve kapcsán. S tette ezt Kosztolányi éppen 1932-ben, ami nemcsak Arany halálának ötvenedik évfordulója volt, hanem az alakuló Esti Kornél-ciklus éve is. Ekkor állt össze az 1933-ban *Esti Kornél* címen megjelent kötet, és a ciklus legtöbb fejezete, kivéve a bevezetőt meg az örök-alvó elnökről szóló tizenkettedik részt, akárcsak az *Esti Kornél* kalandjai címen ismert írások – legtöbbjük bekerült az 1936-os *Tengerszembe*, Kosztolányi életében megjelent utolsó kötetébe – zömmel ekkortájt, 1929 és 1932 között készültek. Követ-

kezésképpen nem is nehéz felfedezni az Arany-életmű kínálta esztétikai és irodalomszemléleti vonatkozásokat Kosztolányi novellaciklusában. Azt a levelet, amely az idézett Arany-versben kap ars poetica-értékű megfogalmazást.

Tudjuk, hogy ugyancsak ekkortájt zajlik az a nagyszabású vita is, amit Kosztolányi Dezső Ady-pamfletje kavart. Ebben szó esik "költői nyelvünk törvényhozójáról", Arany Jánosról is, mint olyan elődről, akit Ady – s ebben Kosztolányinak kétségtelenül igaza van – igazságtalanul leértékelte. Anélkül, hogy kedvem lenne az egykori vitába belebonyolodni, még kevésbé, hogy holmi magánmagyarázatnak vagy netán utólagos ítélezésnek – itt – módját és szükségét látnám, fontosnak tartom megjegyezni, hogy Kosztolányi – sajnos, nem kellően méltányolt – érvei között a leglényegesebbek és a legsúlyosabbak éppen azok, amelyek az Arany János-i irodalomestmény felől ítélték el Ady Endre költészetének önző exploatálóit. Írása elején a pamflettíró még az ellen tiltakozik, hogy "az apró-cseprő emberi ügyeknek kishivatalnokai" – "a politikusok" – beártsák "magukat a művészet dolgába", ezt követően felrója az Ady-szekta tagjainak, hogy "Nem szeretik ők a betűt annyira, hogy önmagáért szeretnék, hogy elfelejtenék azt, mit jelentenek a szavak, hanem mindenáron valami nekik hasznost óhajtanak belőlük kihámozni", majd "írástudatlanoknak" bélyegzi azokat, "akik egy költőt mindig az életkörülményei s a témái szerint ítélnek meg", akiknek "csak az élet a fontos, nem az élmény", hogy végül is kérdéssorozatként saját költői hitvallását szegezze mellüknek Kosztolányi: "De miben van az író élete, élménye, aki egy papírlaphoz szögezte magát, ha nem a betűiben? Mi ad fogalmat életéről, élménye izzásáról, ha nem a betűi? Nincs-e minden teremtett embernek élete és élménye, anyja, kedvese, fájdalma és halála? Mit ér az élet, az élmények száza, ezre, ha azokat nem tudja kifejezni? Hát nem a kifejezés eredetisége, ereje által magasztosodik valaki költővé?"

Még egy vitát idézhetnénk témánkkal kapcsolatban, azt, amely inkább a fű alatt zajlott Babits és Kosztolányi között, de amely a benne előforduló bűvárhasonlat okán – gyakoriságára a Babits-kritikára válaszként írt Kosztolányi-vers, az *Esti Kornél éneke* köré rendezve kismonográfiában Bori Imre mutat rá példás nyomozással – éppen olyan fontos lehet az Esti Kornél-írások sajtóságainak vizsgálatakor, mint az idézett Ady-pamflett vonatkozásai. A bűvárhasonlat és képi holdudvara mellé mi a Kosztolányi-féle irodalomszemlélet ismeretében ismét csak Arany János idézett versét, a *Vojtina ars poeticáját* említjük meghatározó jegyként, jelesül azt a részletet, amelyben a költő a pesti partról Budát nem a víz felett, a maga valóságában, hanem a valóságot megszépítő víz tükrén – álomként, "tisztára mosdva" – tükörképként szemléli. A monográfus gyökerek után nézve Nietzsche gondol, megjegyezve, hogy ifjúkori bálvány volt, mintha azonban Arany János – ahogy erre Esti említett névelemző esszékölteményéből következtetni lehet – Kosztolányi Esti Kornél-os korszakában inkább jelen lenne költőnk tudatában, esztétikai gondolkodásában, melyben oly sűrűn kap helyet a "mély" szó, de ellenpárja nem a "sekély", hanem a "fölszín". Az igazi mélység

Kosztolányi szerint nem a tenger fenekén van, hanem a víz fölszínén, "a héj, a fölhám csillogásában. Nem a mélyből felhozott, a bűvár kezével elének tett "szomorú sár" az érdekes, hanem a víz tükre alatt csillogó iszap, mert ezt látva "Mindazt, ami lüktet bennünk, hozzuk lelkünk fényes felületére, hogy érzéki és megragadható legyen, mint az élet."

S ezzel az idézettel el is érkeztünk addig a pontig, amelyen túl szükségszerűen Kosztolányi költészet-felfogását kell pontosítani, jellemezni, mielőtt az Esti-novellák vonatkozásában konkrétan is vizsgálnánk az Arany János-i "hüttlen hívség" elvének funkcióját és működését. Az élet, amely bennünk lüktet, "érezéki és megragadható" lelkünk fényes felületén lesz, sugallja az iménti idézet, vagyis a költészet, az irodalom nem való, hanem annak "égi mássa", hazugság. *Abécé a prózáról és a regényről* című, 1928-as keltezésű írásában, az Esti-téma felerősödése idején, amikor az *Édes Anna* megírása után, ahogy Bori Imre látja, "revízió alá kényszerült venni regényíró parxisát", Kosztolányi felteszi a kérdést: "hazudik-e a regényíró?" A felelet: "Azt hiszem, feltétlenül. De úgy, ahogy minden este, amikor aluszunk és álmodunk. Egy magasabb igazságot hazudunk. Itt is teljesen az álom logikája érvényesül. Nem is arról írunk, hogy mik vagyunk, hanem elképzelt egyéniségünkről, vágyainkról, melyeket csodálatosan kiteljesítünk, hiányainkról, melyeket kegyesen megszüntetünk, szóval épp ellenkezőjéről annak, ami van. Ennél fogva minden regény megfordított önéletrajz: az író önéletrajzának eltorzított, toldott, megfejtelt, álom által átnézett, "tetemesen bővített és javított" kiadása, de mégis önéletrajza, mert az álomban akár másokról, akár magunkról álmodunk, mindig csak rólunk van szó." Erre rímel *Az álmokról* című írás, amelynek első mondata szerint "Esti Kornél az álmokról beszélt", többek között ilyképpen: "Én magam nem sokat foglalkoztam álmaimmal. Írás után fekszem le. Egyik álomból a másikba fordulok." Van-e s hol a valóság az irodalomban? – kérdezhetnénk idézeteink alapján, mégpedig joggal, mivel az előbbiekhöz hasonló citátumok számát néhány év cikkszerzéséből valóban tetemesessé tehetnénk. A példabeszédnek szánt *Három arckép*ben írja Kosztolányi, hogy a "költőt nem a valóságban kell keresni és nem is a műveiben, hanem valahol a kettő között", azaz a költő nem "laza, érdektelen, mindennapi arcát tárja" felénk, "hanem egy összefogottabb, kifejezőbb tükörcarcot." Ennek megfelelően, ahogy ugyancsak 1929-ben írja Kosztolányi, szerinte a valóság ábrázolása, a realizmus az, amikor az író "elfelejteti velünk a körülöttünk levő valóságot, és megáthítja azt a valóságot, mely a papíron van." Valóság az irodalomban, a költészetben is van, de nem azonos a másik, az igazi valósággal. a tartalom a szövegek mögött van, ahogy *A kiolvashatatlan vers* című írásában megfogalmazta: "A költészetben mindig a háttér számít, egy érzés és gondolatvilág rejtetten ható delejessége, az a láthatatlan, dúsan felszerelt és kimeríthetetlen "mögöttes országrész", melynek a betű csak afféle előretolt katonája." S ha ennek ellenére mégis azt írja – éppen Krúdy kapcsán –, hogy "a szavakban nyugszik az élete", akkor a betűk, amelyek szavakká állnak össze, többek mint eszközök, maguk az élet, a költő számára, aki – ismét csak Kosztolányi Krúdy-írását idézve – "mindent

másképpen lát, mint a többiek", s ez a kincse, amely az életnél teljesebb élet gazdagságát nyújtja neki, ő pedig olvasóinak.

Élete végén keletkezett önvallomásában – *Önmagamról*, 1935 – írta: "Tudom, hogy a világon és az emberi dolgokon való öntelen elrélvülést szavakkal való játéknak minősítik a tett szélhámosai, a népszerűség kis vámszedői, mintha szavakkal játszani nem annyi volna, mint magával az élettel játszani, s mintha a szavak nem volnának oroszlánok, melyek óriásokat is széttépnek." Teljes mértékben igaza volt tehát Babitsnak, amikor az *Esti Kornélt* "atelier-regénynek" tartotta, amely "egy író életéről és lelkéről" szól. De miről szólhat, ha nem az irodalomról, az íróságról – az Ady-vita árnyékában? Kosztolányi számára a világ azonos az irodalommal, már az Esti Kornél-novellák előtt is, természetes, hogy a Nyugat emlékszámaának (1936, december) egyik írása mint literátorra emlékezik rá, egészen személyes vonatkozásokat sem mellőzve: "Nem hiszem – írja róla cikkében Schöpplin aladár –, hogy valaha is jól tudta volna érezni magát irodalom-mentes laikusok társaságában..."

Szaporíthatnám még a bizonyító idézeteket művekből, nyilatkozatokból, tőle, másoktól, de mindennél többet mond, megítélésem szerint, az *Esti Kornél* és az *Esti Kornél kalandjai*, kivált a ciklusba rendezett előbbi, melynek nem csak tárgya és világa, szereplői vétettek az irodalomból, hanem melynek az irodalmi vonatkozások meghatározó strukturáló, szervező és szerkesztő elvét jelentik. Semmiképpen sem egyszerűen erről van szó: a költő-író megteremti a saját hasonmását, aki ugyancsak költő, s így megkettőződik az irodalommal való fertőzöttség, megszállottság, hanem arról, hogy így lesz, lehet a történetek valós közegévé a literatúra, melynek megtöbbszöröződik szervező ereje, nem csupán formális szempontból, színhelyek, szereplők, cselekvés, mese tekintetében, hanem prózapoétikai vonatkozásokban is.

Az Esti Kornél-novellák, főleg azok, amelyeket regényt idéző ciklusba állítja, több szinten példázzák az irodalom állandóságát, azonosságát az élettel. Ha az iskolát idéző második fejezet csupán életrajzi töredéknek is tekinthető, bár nem mellékes mozzanat, hogy ő, aki idegen és gyámoltalan, félénk a többi kisgyerek között, már tud írni, a harmadik fejezetben – ebben Estit "közvetlenül az érettségije után, éjszaka a vonatban először csókolja szájon egy leány" – cseppet sem véletlenül, gyakran találunk irodalmi utalásokat, "akár egy regényben" látja a vele egy fülkében levő embereket, a lányát győzgető anya monológja hosszabb, mint egy "ötfelvonásos tragédia női főszerepe", a kislány, mint "primadonna kérette magát, Fiumében a fodrász "rojtosan lógó üveggöngy függőnye előtt" úgy állt, mint "egy isteni hisztrió", a kolduló gyerek anyja néhány lépésre arrább "mint egy színpadon" szemlélte, várta a jelenet alakulását. Az ötödik rész Kanicky-Karinthyja *Az ember tragédiájából* szavai a lépcsőházban. Esti, amikor óriási örökséghez jut, arra is gondol, hogy "irodalmi pályadíjat" alapítson. Kücsük, a török lány – akinek Esti visszacsókolja szájára mind a 330 nyelvünkbeli török szót – anyja "Paul Valery legújabb könyvét olvas" (VII.) Szállodáról mesélve Esti általában a "szállodák költészetét" próbálja megismertetni a társaság tagjaival (X.).

Másutt, ahol a "világ legelőkelőbb" szállodájával ismerkedhetünk meg, az alkalmazottak között vannak, akik költőkre, írókra hasonlítanak, például Shakespeare-re (X.). A németek jellemzését adva, Esti Goethe-re és Hölderlinre emlékeztet, Darmstadtban Minnával, a kétségtelenül irodalmi nevű lánnyal sétál, az értekezletek örök elnöke pedig "műfajok szerint" másként és másként aludt (XII.). Amikor Esti mérges, így fakad ki: "Ebben a pillanatban borsosabb és cifrább szövegre volna szükségem, a szitkok és becsületsértések oly ékesszóló záporára, melyhez képest a shakespeare-i hősök átkozódása csak limonádé". (XVII.) A *Pilla* című novellában olvassuk: "A színpadon tudvalevőleg csak 36 féle helyzet van. Se több, se kevesebb..." Vagy: "Mindenképp a fogorvosát és a szabóját dicséri", ami "Olyan rejtély, mint az, hogy minden író önmagát dicséri." Esti Kornél lejegyzett gondolatai között találjuk: "Talán beszéljünk közös ismerőseinkről – indítványozta. – Például Shakespeare-ről."

A kétségtelenül csak a felszínt jelentő hasonlatok, utalások, példák soránál egy szinttel mélyebbre mutat a szereplők kiválasztása, a környezet megjelölése. "Verset írtam – mondta Sárkány, mint izgatott futár, aki egy másik bolygóról érkezik.. – Meghallgatod? – De nem várta meg a választ, máris olvasta, gyorsan." Estinek Estinél, kinek főbérleti "ellenségei az albérlőknek és az irodalomnak" azon a "mozgalmas napon", szeptember 10-én, amikor "hogypénze legyen", Kosztolányi alteregója "krokot kezdett írni", amikor barátaival úgy szórakoztak, hogy a gyümölcsöknek neveket adtak, amikor Kanickyéknál, ahová teát mentek inni, az apa "egy szeretetre méltó, kedves öregúr, a szoba közepén ült és írt", s közben "nem törődött a körülötte tomboló zajjal", s amikor Esti azzal zárja a napot, hogy megírja haza: "Az új irodalom forrong. Nekem itt kell maradnom." Ebben a fejezetben kapjuk az irodalom, az írók kávéházi galériáját, akárcsak a darmstadti epizódban az új nemzedék jellemzését. Az irodalmi kulisszákkal körülhatárolt novellavilágok legekleatásabb példája a 15. fejezet, "melyben Pataki a kislfiáért, ő pedig az új verséért aggódik", és a 16., "melyben Elinger kihúzza őt a vízből, ő viszont Elingert – mert dilettánsként versírára adta a fejét – belöki a vízbe", de említhetném a tébolydába zárt újságíró, Mogyoróssy Pali történetét is (VIII.), vagy a XVII. fejezetből Estinek azt a barátját, aki "Hivatalnok egy keramitgyárban s az a mellékfoglalkozása, hogy hölgyeket tanít bridszelnit" s "alig ír valamit", holott "Hajdan sokat írt", és – ezért "sokat beszéltek róla", Ürögi Danit, aki "egy folyóiratért" ugrott fel az éppen dolgozó Estihez. Amikor Esti megtudja egyik fiatalkori barátja halálhírét, az jut eszébe, hogy költő volt, aki egész életében – nem tudni miért – csak szabálytalan tizenhét soros szonetteket írt". A betegségében egyre mélyebbre süllyedő orvos végül regényeket ír *Az orvos gyógyítása* című történetben. De irodalmi szintéren játszódnak *Az utolsó felvonás*, a *Kézirat* és a *Világ vége* című novellák is.

A felsorolás semmiképpen sem teljes, de így is elegendőnek mutatkozik arra, hogy érezzük, Esti Kornél több közönséges hasonmásánál, olyan alterego, akinek költő volta mindennél fontosabb. S talán nem is csak az

életanyag szállítójaként van rá Kosztolányinak szüksége, amikor felajánlja neki, legyenek társszerzők, mert "Egy ember gyöngé ahhoz, hogy egyszerre írjon is, éljen is." (I.). Ebbe Goethén kívül mindenki beleroppant. Esti – amint a különös csókról szóló harmadik fejezetben megtudjuk – fiatakorától írónak készült. Búcsúzásra készített monológjában ezt el is akarta mondani a bolond lány anyjának, ilyképpen: "Én írónak készülök. Ha egyszer majd megtanulom ezt a nehéz mesterséget – mert méltóztassék elhinni, ezt tanulni is kell, folyton virrasztani, szenvedni, megérteni önmagunkat és másokat, kegyetlennek lenni önmagunkhoz és másokhoz –, szóval akkor egyszer meg is írom ezt. Nagyon nehéz téma" – utal a vonatbeli incidensre. "De engem – folytatja – az ilyesmi érdekel... Olyan író akarok lenni, aki a lét kapuján dörömböl, s a lehetetlent kísérli meg." Ugyanezen a vonaton a tenger köszöntésére magában Esti ditirambot szerkeszt. A VI. fejezetben céljának, hivatásának, szenvedélyének jelöli meg az írást. Ezt az elhivatottságot példázzák a VIII. fejezet alábbi mondatai is: "Mikor benyitott dolgozószobájába, hol évek gyakorlata folytán mindig készenlétben tudott lenni, gépiesen íróasztala elé ült, kihalászott a rendetlen papírhalmazból egy-két oldalt, elolvasta, hogy megjelje a folytatáshoz szükséges hangot, és papírra vesse azt a regényfejezetet, melyet képzeletben már kiformált. Azt, amit ezen az éjszakán látott és hallott, félretette, hogy érjen, hogy elfelejtse kissé, hogy majd valamikor alkalmas pillanatban kiemelhesse lelkéből." (Ez utóbbi mondat már előreutal a tények, idézetek felsorakoztatását követő konklúzió felé, amely az Esti Kornél írójának irodalomszemléletében – a "hütlén hívség" elvében – látja a novellákat egybeszerkesztő, meghatározó szerepet!) Elinger ismerte Estit, mielőtt találkoztak volna, mert "írásait ismerte", s azért löki be egykori megmentőjét Esti a Dunába, mert kontárként verset merészelt írni. Abban a részben, ahol Pataki a múltóban levő kisfiáért ígúl, Estit csak saját verse foglalkoztatja.

Fejezetről fejezetre kimutatható, hogy Kosztolányi hőse és hasonmása csak és mindig, minden helyzetben íróként tud létezni, számára csak a saját íróvolta fontos, s ez már vitathatatlanul több pusztá formai egyezésnél. A hasonmás-ötlet akkor működik igazán, kap tartalmat, ha nem érezném fölöttem Kosztolányi feddő tekintetét, azt mondanám, kap mélységet, amikor a novellákban levő esztétikai, irodalomszemléleti helyeket részleteket vizsgáljuk. Talán az egész Esti-ciklus legtöbbet idézett helye az a figyelmeztetés, hogy az epizódokat ne csiríezze össze "holmi bányu mesével". Amikor Esti és barátai a kirakatokat nézik, arra gondolnak, jó lenne befeküdni a porcelánbaba mellé az ágyba, de ez az ötlet olyan távoli volt és valószínűtlen, hogy az ábrándozást elszégyellték, és félretették verstémanak". Ha Esti "hevíteni kezdte képzeletét", "akkor a valóság eltűnt" (V.). Az örökségről szóló VI. részt eképpen zárja Kosztolányi: "Szóval nem unalmas? – kérdezte. – Eléggé érdekes? Eléggé képtelen, valószínűtlen és hihetetlen? Eléggé föl fogja bősztíteni azokat, akik az irodalomban lélektani megokolást, értelmet, erkölcsi tanulságot is keresnek? Jó, akkor megírom." De aztán minden példánál kifejezőbb, amikor Esti a kisfiáért aggódó Patakinak így fakad ki,

támadva a tőle idegen irodalmat és védve a saját szemléletét: "...én gyomromból utálok minden szónokiasságot. Az nem költészet, hanem cukrászat." Elinger versét is azért tartotta rossznak, mert az élet akart lenni, ahelyett, hogy irodalom, költészet lett volna.

Ezek az utalások, idézetek már azt a legmélyebb szintet hozzák elének, amely Kosztolányi prózájának régóta, jóval az Esti-történetek előttről leglényegesebb sajátossága, amely egy lelki, alkotói, írói, esztétikai magatartás jellemzője. Ennek alapján mondható, hogy az Esti Kornélnovellákat központi hely illeti meg a Kosztolányi-opusban. S ennek a szintnek ismeretében lehet egyfelől vitatkozni azzal a szemlélettel, hogy a ciklus "híjával van az összefoglaló egységnek" (Rónay László), másfelől pedig ennek a szintnek a tudatában lehet kiegészíteni azokat a törekvéseket, amelyek arra irányulnak, hogy az allegóriát és az irróniát kiemelő "poétikai s világgépi" megközelítéssel (Szegedy Maszák Mihály), hogy "közéleti és pszichológiai credeztetéssel" (Kiss Ferenc), egy stílusfigurával, a paradoxonnal (Király István), a játékkal (Schöpflin Aladár), a hasonmás-ötlettel (Rónay György), a beszéddel (Bori Imre), az sszociációs-történetekkel (Németh G. Béla), a lázadás, a játék, az ellenkultúra, a veszély és az actio gratuite egyidejű hatásmechanizmusával (Poszler György) magyarázzák a ciklus fejezetei egységes művé összefoglaló csodát, erőt, strukturáló elvet. Németh G. Béla említi, hogy az egyes írásokban megannyi különbözőségük mellett "valami lényegi mindig azonos". Azt hiszem, ez a sorsdöntő "művészi és lelki meghatározó elem" Kosztolányi Arany János-i eredetű esztétikai elve, amit a "hüttlen hívség" szóösszetétel fejez ki a legteljesebben. Aki az *Esti Kornél* műfaji és stílári elemzésére vállalkozik, az ugyanúgy nem kerülheti meg ezt az elvet, mint az, aki a ciklus kohéziós erejére kíváncsi.

